

Gepubliceerd in: W.S. van Egmond en M. Mostert, *Spelen in de Middeleeuwen*. Hilversum: Verloren. 2001. 105-122.

IS SCHAKEN WEL EEN SPEL VOOR HEREN?

Over het schaakspel in de middeleeuws Arabische cultuurⁱ

In de lange geschiedenis van koning `Umar an-Nu`mân, een verhaal uit 1001-Nacht, treedt de Griekse Amazonenprinses Ibrîza op. Prins Sharkân, de zoon van de koning, wordt op haar verliefd. Hij verliest een aantal keren van haar bij het worstelen, en dan vraagt Ibrîza hem of hij ook schaak speelt. Zeker, zegt Sharkân, en reciteert een gedicht waarin zijn liefdesverlangen in schaaktermen wordt verwoord. Ze beginnen te spelen, maar in plaats van op de stukken te letten kijkt hij naar haar gezicht, en doet een zet met zijn paard in plaats van zijn loper. Ze verslaat hem vijf maal en hij zegt: "Hoe zou het ook anders kunnen als iemand met jou speelt?" (Van Leeuwen 1993-9: III, 29 ff.).

De prins, het schaakspel en de slimme prinses: een goed uitgangspunt, misschien, om enkele aspecten van het schaakspel en zijn rol in de middeleeuws Arabische cultuur te bespreken. Wat hield het spel daar precies in? Hoe werd het gewaardeerd en welke rol speelde het in het sociale leven? Werd het spel ook door vrouwen gespeeld?

Allerlei middeleeuwse Arabische teksten zullen bij de bespreking van deze punten ter sprake komen, maar één daarvan zal bijzonder veel geciteerd worden, namelijk de tekst die beschouwd wordt als het oudste bewaard gebleven Arabische schaakboek. We zullen het hier verder aanduiden met zijn Arabische titel, *Kitâb ash-Shatranj* ("Schaakboek"). De tekst moet geschreven zijn tussen ca. 950 (de meest recente van de in het boek genoemde personen, de schaker Lajlâj, stierf in 970/971) en 1140, het jaar waarin het handschrift werd voltooid.ⁱⁱ Het is een anonieme compilatie van allerlei stukken die op het schaakspel betrekking hebben. Grote delen zijn afkomstig uit een ouder, niet bewaard boek van `Adlî, een bekend schaakgrootmeester uit het midden van de negende eeuw. Dit boek geldt als het eerste Arabische werk over het schaakspel.

Andere schaakcoryfeeën uit diezelfde tijd die in het *Kitâb ash-Shatranj* worden geciteerd of waarvan stukken tekst zijn overgenomen zijn Sûlî, Lajlâj en Râzî (niet dezelfde als de bekende arts/filosoof). De inhoud van het boek is gevarieerd. Het bevat mededelingen over de oorsprong van het spel, anecdotes over schaakspelers, en godsdienstige opinies over het spel. Verder geeft het een classificatie van schakers naar sterkte inclusief de criteria daarvoor. Ook worden de stukken en hun rol in het spel besproken. Het grootste deel van het boek bestaat uit analyses van problemen, vooral eindspelen.ⁱⁱⁱ

I HET SPEL ZELF EN ZIJN REGELS

Sinds wanneer was het schaakspel in de Arabische wereld bekend? Speelde de Profeet Muhammad bijvoorbeeld schaak? In Arabische teksten zijn allerlei verhalen te vinden waarin de Profeet in verband met het schaakspel wordt genoemd (Wieber 1972: 152-5). In dergelijke verhalen ziet hij bijvoorbeeld mensen spelen en vindt dat goed, of juist niet. Wie een idee heeft van de manier waarop zulke verhalen ontstaan, weet dat we daaruit niet kunnen afleiden dat het spel in de tijd van de Profeet

ook inderdaad in Arabië werd gespeeld. Arabieren waren zich daar ook wel van bewust. Bijvoorbeeld de dertiende-eeuwer die opmerkt dat er geen authentiek verhaal bekend is, waarin de Profeet het schaakspel verbiedt (Damîrî 1956: II, 55). De verhalen laten ons echter wel veel zien van de discussies die er over het schaakspel zijn gevoerd. In die discussies werden de opvattingen die iemand voorstond dikwijls geprojecteerd op gezaghebbende personen uit vroeger tijden.

Het schaakspel zou door Sassah ibn Dâhir in India zijn uitgevonden (Ibn Khaldûn 1958: II, 217) en via de Perzen bij de Arabieren zijn terechtgekomen. Dat is de opvatting die we in middeleeuws Arabische teksten vinden (bijvoorbeeld *Shatranj* 1986: 47). De vraag is, wanneer het spel dan in de Arabische wereld werd geïntroduceerd. Er wordt tegenwoordig algemeen van uitgegaan dat dat gebeurd is kort na het ontstaan van de Islam, toen Perzië (al voor 656) door de Arabieren werd veroverd.

Na de invoering van het spel is er ongetwijfeld nog een tijd overheen gegaan voor het algemeen was ingeburgerd. Hoelang het duurde voor het in brede lagen van de bevolking was verbreid, weten we natuurlijk niet precies, maar in de tweede helft van de achtste eeuw vonden godsdienstgeleerden, zoals de bekende Mâlik ibn Anas (gest. 795), de kwestie al belangrijk genoeg om er uitspraken over te doen. Citaten uit negende-eeuwse Arabische werken laten zien dat de discussies over het spel dan al een lange geschiedenis achter zich hebben.

In de tijd van de `Abbasieden, die van 750-1256 in Baghdad zetelden, werd van mensen met een verijnd beschavingsniveau verwacht dat ze ook in het schaakspel bedreven waren. Van Hasan ibn Sahl (gest. 850/851), secretaris, gouverneur en schoonvader van de Abbasiedenkalief Ma'mûn (regeerde 813-833) wordt bijvoorbeeld de uitspraak geciteerd dat bedrevenheid op de luit, in het schaken en in het polospel (hij noemt deze drie als groep) drie van de tien "beschaafde verworvenheden" (*âdâb*) waren die een gentleman hoorde te bezitten (Husrî 1969: I, 155). Er zijn talloze anecdotes bekend over kaliefen die graag schaak speelden, en de bronnen uit die tijd vertellen ook over rondtrekkende beroepsspelers.

In diezelfde tijd raakte het spel ook in het westen van de Arabische wereld, in Cordoba, bekend. De overlevering wil dat de beroemde musicus Ziryâb het in de negende eeuw uit Baghdâd naar Cordoba bracht.

Het spel dat in de middeleeuws Arabische wereld werd gespeeld, week op een aantal punten af van dat van tegenwoordig. Er bestonden, zo blijkt uit de schaakboeken, zelfs vormen van het spel die weinig leken op de gebruikelijke variant met tweeëndertig stukken op vierenzestig velden. Er waren bijvoorbeeld vormen waarbij op honderd velden werd gespeeld, of op een cirkelvormig speelveld. Men krijgt echter niet de indruk dat die veel beoefend werden. Het schaakspel dat in de bronnen voorkomt, *shatranj*, was het spel op een bord van acht bij acht velden.

Om te weten wat we ons verder bij het schaakspel uit deze tijd moeten voorstellen, zullen we eerst het bord, de stukken en de spelregels bespreken.

Bord

Het speelveld was geen houten bord zoals wij dat kennen, maar een lap stof of leer waarop de velden met draad (als het erg mooi was, gouddraad) waren aangegeven. Het woord waarmee het `bord' wordt aangeduid is dan ook *ruq`a*, lap. Kleurverschil tussen de velden bestond nog niet, en er waren dus ook

geen regels over de oriëntatie van het bord.

Het 'bord' was dus, naar algemeen wordt aangenomen, een lap. Daarbij rijzen echter wel vragen over de manier waarop sommige mededelingen in verschillende teksten uitgelegd moeten worden. Wat moeten we ons bijvoorbeeld voorstellen bij een "bord met ingegraveerde verzen" (Wieber 1972: 222, 1), zoals de eerste Abbasiedenkaliëf, Abû l-'Abbâs Saffâh, bezeten zou hebben? Waren die verzen in het leer ingegraveerd? Dat is natuurlijk mogelijk.

Maar wat moeten we met het volgende verhaal?

Sulaymân ibn Mughîra, een enthousiast schaker, nodigde mij uit en liet mij binnen in een kamer. Hij bracht mij iets te eten, en ik at, en iets te drinken, en ik dronk. Toen bracht hij een schaakspel en een groot bord (*ruq`a*).^{iv} Terwijl wij aan het spelen waren gooiden we plotseling het bord om, en kijk, daar kwam een schrift met vrome overleveringen (*hadîth*) tevoorschijn. Ik zei: "Een schrift met een overlevering waarin verteld wordt hoe er schaak werd gespeeld waar de Profeet (zegen en heil over hem) bij was!" Sulaymân antwoordde: "Dat zijn overleveringen van Layth ibn Abî Muslim, en dat is een weinig betrouwbare overleveraar" (*Shatranj* 1986: 24).

Lag de "lap" misschien op een speciaal voor het schaakspel gemaakte doos of tafeltje? Daarin zou mogelijk ook de oplossing liggen van het probleem bij de interpretatie van de passage over het schaakspel in de *1001-Nacht*-geschiedenis van Zayn al-Mawâsif (zie hieronder). Daar wordt een spel genoemd "van ebbenhout, ingelegd met ivoor. Het bord (*ruq`a*) ervan was versierd met glanzend goud, en de stukken waren van parels en robijn" (*Alf Layla* 1252 H.: II, 279).^v

Hoe het "bord" zich verder ontwikkelde weten we niet precies, maar illustraties in handschriften van het beroemde schaakboek van Alfonso de Wijze (geschreven 1283) laten in elk geval borden zien met verschillend gekleurde vakken (Golombek 1976: 71-4). Dat er in middeleeuws Europa niet meer op een 'lap' geschaakt werd, blijkt uit de opmerking van Murray (1913: 756) dat hij in geen enkele middeleeuwse tekst ooit een verwijzing is tegengekomen naar een schaakbord van leer of een ander zacht materiaal. Ook literaire verwijzingen laten dat zien: in een aantal ridderromans (Murray 1913: 741/2, n. 10) komen passages voor waarin het schaakbord als wapen wordt gebruikt.

Stukken

Het uiterlijk van de stukken variëerde, althans in de begintijd van de Islam, van natuurgetrouwe voorstellingen tot abstracte vormen. De Arabische namen van de stukken waren voor het grootste deel uit het Perzisch overgenomen: *shâh*, koning; *firzân*, minister (koningin of dame); *fil*, olifant, in het Perzisch *pîl* (loper); *rukḥ*, diverse betekenissen (toren); *baydhaq*, voetsoldaat (pion). Alleen het paard werd met zijn Arabische naam, *faras*, aangeduid.

Met uitzondering van loper en dame golden voor het verplaatsen van de stukken dezelfde regels als in het moderne schaakspel. Alleen mochten pionnen bij hun eerste zet geen twee velden vooruit, en konden ze alleen promoveren tot koningin, niet tot iets anders. Voor de loper gold dat hij alleen twee velden diagonaal mocht en daarbij zonodig mocht springen. De dame mocht uitsluitend één veld diagonaal. De rokade bestond nog niet.

De bewegingen van de stukken worden fraai gebruikt in een van de vele Arabische dichtregels die naar het schaakspel verwijzen, en die daarmee ook een belangrijke bron zijn voor onze kennis van het

middeleeuwse spel: "Zij gaan naar de wijn met de gang van de toren (dat wil zeggen: in een rechte lijn lopend), en de wijn gaat met hen weg met de gang van de viziers" (dus: met korte scheve stapjes). Deze versregel is van Sârî ar-Rifâ'.^{vi}

Vanzelfsprekend zorgden deze spelregels ervoor dat de onderlinge verhoudingen van de stukken geheel anders waren dan tegenwoordig. Dat laat zich bijvoorbeeld aflezen uit de korte karakteristieken die schakers van de stukken geven. Het *Kitâb ash-Shatranj* wijdt er twee pagina's aan (1986: 38-9). Zo wordt bijvoorbeeld over koning en dame gezegd: "De *shâh* is de koning, en de *firzân* is de vizier, omdat hij de koning beschut en beschermt, het leger om hem samentrekt en voor hem uitloopt." Of met betrekking tot de looper:

Muhammad ibn `Abd al-Malik Zayyât, een uitstekend schaker, zei: "De *fil* (olifant, =onze looper) neemt in het schaakspel de positie in van de ambtelijk secretaris, die intrigeert en listen verzint. Het nut van de *fil* in de strijd is gering, behalve dat hij soms iets opmerkelijks doet, en dat is dan vergelijkbaar met een ambtelijk trucje. Dat doet hij bijvoorbeeld door tegelijkertijd koning en toren, of koning en paard aan te vallen. Soms bedreigt hij hen ook tegelijkertijd, of hij verzamelt op het eind van de partij een aantal stukken om zich heen en veroorzaakt dan remise als niets hem tegenhoudt."

Deze mededeling is om nog een andere reden van belang. Wieber (1972: 77) meldt op basis van een ander onuitgegeven anoniem handschrift^{vii} dat een zekere Zayyât, vermoedelijk dezelfde man die hierboven genoemd werd, had geprobeerd om in plaats van de *fil* een stuk te introduceren dat hij *kâtib*, secretaris, noemde. Het is merkwaardig dat daarover niet wordt gesproken in de zojuist geciteerde tekst, waarvan het handschrift op zijn minst driehonderd jaar ouder is dan de bron die Wieber noemt. Het is natuurlijk heel goed mogelijk dat latere overlevering de introductie van het nieuwe stuk aan Zayyât toeschreef op grond van de in het *Kitâb ash-Shatranj* aangetroffen mededeling. Ik vermeld het enigszins twijfelachtige karakter van het bericht hier, omdat de verleiding groot is een verbinding te leggen tussen de introductie van het nieuwe stuk en een maatschappelijke ontwikkeling, namelijk het toegenomen belang van de secretarissenklasse, de kanselarij-beambten.

Het paard wordt als volgt gekarakteriseerd: "Het paard is een dappere ridder, en zo is ook zijn rol in het schaakspel." Over de toren lezen we: "De toren is als de leider en de meester van het leger, en een ridder zoals het paard. Hij heeft het voorrecht van het leiderschap. Zijn mogelijkheden om iets te doen worden beperkt als er gedrang in het spel optreedt, maar zijn bevoorrechte positie komt weer naar voren als het spel hem ruimte geeft."

Het woord voor toren, *rukḥ* (spreek uit uit "roech", met korte oe), verdient wat nader commentaar. Het Arabische woord is in Europa bewaard gebleven in het Engelse woord voor de toren, *rook*, en in de term "rokade". In het Indische spel dat de voorloper is van het schaakspel zoals wij dat kennen, was onze toren een strijdswagen, *rat'h* (Bengaals: *rot'h*), en *rukḥ* is daarvan afgeleid via het Middelperzische *rôx* (Jones 1790: 159-65).

Het is de vraag of de middeleeuwse Arabieren de *rukḥ* nog met de strijdswagen (die ze zelf niet kenden) verbonden. Geen van de geraadpleegde Arabische bronnen geeft een aanwijzing in die richting. Zoals hierboven bleek, komt de associatie met "ruiter" of "ridder" wel een enkele keer voor, vermoedelijk op basis van het Perzisch. In het Perzische *Shahname*, geschreven rond het jaar 1000, komt het woord in die zin voor (Falk 1985: 86). Deze betekenis van het woord *rukḥ* was echter in het Arabisch verder nauwelijks bekend.

Aan de abstracte stukken die werden gebruikt was ook niet meer te zien dat de *ruk* oorspronkelijk een strijdwagen was geweest. De *ruk* had gewoonlijk de vorm van een vierkant blokje met een gespleten bovenkant. De toppen krulden soms naar buiten. Het vooraanzicht van een strijdwagen met twee paarden laat zich daar, voor wie het weet, nog wel in herkennen. In de Europese traditie heeft het stuk soms ook inderdaad twee paardenkoppen, en in die vorm is het in de Europese heraldiek terecht gekomen. Families of steden die "roch" of iets dergelijks in hun naam hadden, voerden het stuk soms in hun wapen (Murray 1913: 773-5).

In de Arabische traditie komen echter, voor zover wij weten, zulke duidelijk uitgewerkte, dubbele paardenkoppen niet voor. Men kende slechts het blokje met twee punten. Zoals de bronnen laten zien, probeerde men dan ook het woord te verklaren door het te verbinden met andere betekenissen van *ruk*, zoals de legendarische reuzenvogel (de Rok of Rokh uit Europese teksten), of een viervoetig fabeldier, ook *ruk* genoemd. Vermoedelijk dankzij de associatie met het tweetoppige schaakstuk kreeg dit fabeldier in sommige beschrijvingen twee bulten, en wordt dan vergeleken met de Bactrische kameel. Het was een buitengewoon agressief en vrijwel onoverwinnelijk dier. "De *ruk* in het schaakspel is naar hem genoemd, omdat hij alle andere stukken de baas is", lezen we in het *Dierenboek* van Marwazî, die rond 1100 in Isfahân leefde (Marwazî f. 151a; zie ook Kruk, ter perse).^{viii}

Winnen

Het spel kan gewonnen worden door mat, pat, of doordat de vijandelijke koning als enige overblijft. Het is remise als er behalve de koning óf nog één, óf nog twee stukken over zijn, en het spel niet op een van de zojuist genoemde manieren te winnen is.

Spelers

De speler hoort zich goed te concentreren. De bekende 9e-eeuwse schaker Râzî vond dat de schaker tijdens het spel niet met zijn gedachten bij iets anders moest zijn, zich om niets anders dan het spel hoorde te bekommeren, en alleen mocht spelen als zijn hart niet van iets anders vervuld was en hij door niets anders in beslag werd genomen. Ook hoorde hij niet vol te zitten met eten en drinken (*Shatranj* 1986: 24).

Men hoorde de spelers niet af te leiden. Deze ideale toestand was vermoedelijk theoretisch, want uit vele verhalen blijkt dat het er vaak rumoerig aan toeging, en dat men ook probeerde elkaar met grappen van de wijs te brengen.

Spelers werden, naar gelang hun niveau, ingedeeld in vijf (*Shatranj* 1986: 27-8), volgens sommigen zes klassen (Wieber 1972: 236). Maar heel weinig spelers bereikten het hoogste niveau. Iemands klasse werd bepaald aan de hand van het stuk dat een speler van de hoogste klasse hem vóór moest geven om tot een enigszins redelijke partij te komen.

Er werd gespeeld in allerlei constellaties: individuele partijen, maar ook toernooien met een groot aantal mensen. Simultaanspelen kwam ook voor. Bovendien zijn er veel berichten over blind spelen.^{ix} Sommigen mensen maakten van het schaken hun beroep en trokken rond om zo, spelend tegen hoge inzetten, in hun levensonderhoud te voorzien (Jâhiz 1950: IV, 147).

Notatie

Men spreekt niet, zoals bij ons, van zwart en wit, maar van rood en wit. Bij het beschrijven van spelsituaties en -handelingen worden de velden aangeduid op basis van de positie van de stukken in hun uitgangssituatie, tellend tot aan het midden van het bord. Een veld kan dus beschreven worden als: 'het vierde van het rode linkerpaard' (g5 bij ons); 'het tweede van de witte rechtertoren' (h2 bij ons). Pionnen worden benoemd met de naam van het stuk waar ze voor staan: 'koningspion', 'rechter lopers-pion'.

II. WAARDERING: GODSDIENSTIGE EN MORELE EVALUATIE

Horen fatsoenlijke (moslim-) heren wel te schaken? Daarover bestond nogal wat verschil van mening, zoals bijvoorbeeld blijkt uit een losse opmerking in een 12e-eeuws reisverslag. Ibn Jubayr beschrijft een tweezits-draagstoel op een kameel waarin de reizigers desgewenst een schaakspel tussen zich in konden zetten "als ze tot de mensen behoorden die het schaakspel geoorloofd achten" (Ibn Jubayr 1907: 66). De schaakboeken vinden uiteraard dat er niets tegen het spel is, en onderbouwen dat met reeksen vermeldingen waarin lieden van onverdacht allooi (speciaal in godsdienstige zin) het schaakspel goedkeuren of eraan meedoen. Maar het feit dat ze het nodig vinden om zo'n lijst op te voeren laat wel zien dat de kwestie niet onomstreden was.

Ook het *Kitâb ash-Shatranj* geeft een hele serie van zulke verhalen. De tekst moet tussen ca. 950 en 1141 geschreven zijn, en weerspiegelt dus de stand van de discussie in die tijd. Hoe was nu de situatie enkele eeuwen later, bijvoorbeeld in de veertiende eeuw? Een geschikte tekst om in dat verband te noemen is een verhandeling over de riddervaardigheden, *furûsiyya*, van de bekende godsdienstgeleerde Ibn Qayyim al-Jawzîyya. Ibn Qayyim leefde van 1292 tot 1350 in Damascus, en was een volgeling van de Hanbalitische (dus strenge) theoloog Ibn Taymiyya (gest. 1328), die niets van het schaakspel of enige andere vorm van ijdel vermaak moest hebben.

Ibn Qayyim's boek gaat over de regels bij wedstrijden met paarden, bij het boogschieten, en bij zwaard- en speervechten. Hij besteedt daarbij veel aandacht aan de vraag of wedstrijden met een inzet geoorloofd zijn, en zo ja, in welke vorm. Die discussie is te plaatsen tegen de achtergrond van het verbod dat er in de Islam bestaat op alle soorten van kansspel. In de Koran wordt het in die tijd bij de Arabieren populaire *maisir*-spel, een gokspel, krachtig veroordeeld. En als we lezen dat het uit Perzië ingevoerde schaakspel wel wordt aangeduid als "het *maisir* van de Perzen" (Wieber 1972: 174), is het duidelijk in welke sfeer de discussie rond het schaakspel gevoerd werd.

Ibn Qayyim moet niet veel van wedstrijden hebben, al verwerpt hij niet categorisch iedere vorm. In het kader van de discussie komen ook andere spelen met een wedstrijdelement ter sprake, zoals de populaire bordspelen schaak en triktrak. Ibn Qayyim zegt daarover (1995: 22):

Hetzelfde geldt voor wedstrijden zonder enig nut, zoals triktrak, schaak et cetera, die de mensen ervan afhouden aan God te denken en het gebed te verrichten, omdat ze de geest zozeer in beslag nemen dat men dat vergeet, en ze zoveel aandacht vragen dat men er niet aan denkt. Wat dat betreft is het schaakspel het spel dat de gedachten het allermeest in beslag neemt, en er het meest van al voor zorgt dat men niet aan God denkt of het gebed verricht. Sommige geleerden

hebben het dan ook strenger verboden verklaard dan triktrak, en ze hebben in geschriften vastgelegd dat degene die triktrak speelt een zonde begaat jegens God en Zijn gezant. Daarin valt een duidelijke waarschuwing te lezen voor het feit dat de schaakspeler een nog ernstiger zonde begaat, want God en Zijn gezant verklaren natuurlijk niet een handeling die een verderfelijke aspect bevat verboden om daarna een handeling die een nog groter verderfelijke aspect bevat geoorloofd te verklaren.

Waarneming en ondervinding bevestigen dat het schaakspel verderfelijker is dan triktrak, wat betreft de mate waarin het de gedachten in beslag neemt en waarin het de mensen ervan afhoudt om aan God en het verrichten van het gebed te denken. Verder veroorzaakt het schaakspel vijandschap en haat tussen de mensen, omdat het aan het spel inherent is dat de ene speler van de andere wil winnen en diens geld te pakken probeert te krijgen. Er zijn weinig dingen die meer haat en vijandschap veroorzaken. God heeft dit type spel dus verboden omdat het elementen bevat waar Hij bezwaar tegen heeft en omdat het afhoudt van datgene wat Hij graag wil.

Ibn Qayyim's betoog weerspiegelt de elementen van een discussie die door de eeuwen heen loopt. In streng-islamitische hoek krijgen de opvattingen van Ibn Qayyim en zijn leermeester Ibn Taymiyya overigens nog steeds veel aandacht. Een recent boekje, 'Islamitische opvattingen over triktrak en schaken', somt alles op wat Ibn Taymiyya op dit gebied heeft gezegd (Salîm s.a.)

In deze discussie probeert men het eigen standpunt te onderbouwen door gezaghebbende personen, liefst uit de eerste periode van de Islam, al dan niet expliciet hun visie op het spel te laten geven. In de tijd dat het schaakspel in de Arabische wereld verbreid raakte -dus in de eerste eeuwen van de Islam- zijn er veel van dat soort mededelingen in omloop gebracht. Ook in het *Kitâb ash-Shatranj* zijn daar voorbeelden van te vinden. Zo is er een verhaal over `Umar, de tweede khalief, een van de eerste moslims, en berucht om zijn onbuigzame houding ten opzichte van alles wat hij strijdig met de Islam achtte. `Umar hoort over het schaakspel, en vraagt wat dat is. Men legt hem uit dat het een imitatie van het krijgsgedrag is, uitgevonden om een moeder te troosten die haar zoon in de strijd had verloren. Als het iets met de strijd te maken heeft is het wel in orde, vindt `Umar (Wieber 1972: 172). In een ander verhaal wordt verteld hoe `Umar langsliep terwijl een paar mensen zaten te schaken. Hij groette hen, en verbood hen het spel niet (*Shatranj* 1986: 14).

De Profeet wordt in de berichten uit deze tekst niet in levenden lijve opgevoerd, maar kan natuurlijk op een andere manier zijn mening kenbaar maken. Abû l-Malîh had een zoon die aan het schaakspel was verslingerd, en daar maakte de vader zich zorgen over. De Profeet verscheen hem in een droom en Abû l-Malîh maakte hem deelgenoot van zijn zorgen. De Profeet antwoordde: "Laat hem toch! Er steekt geen kwaad in" (*Shatranj* 1986: 22).

Een ander voorbeeld laat zien dat een gerespecteerd moslim geen reden zag om zijn dochters het schaakspel te verbieden. Safiyya, dochter van Zubayr, speelde schaak met haar zusters Asmâ', `A`'isha en `Ubaida. Hun vader verbood het hun niet, behalve als het een bewolkte dag was. Dan zei hij: "Doe het weg, want nu is het tijd om God te gedenken" (*Shatranj* 1986: 17). Waarom hij dat zei, is niet helemaal duidelijk. Misschien had het te maken met het feit dat bewolking hoop gaf op regen, een teken van God's goedgunstigheid.

Berichten waarin gesproken wordt over opschorten van schaakactiviteiten omdat het tijd is voor het gebed of om zich anderszins met God bezig te houden, zijn er vele. Op zulke momenten moet men het

schaakspel uit zijn hoofd zetten en zich met volle aandacht aan zijn plichten wijden. Van ene Sha`bî wordt verteld dat hij zonder enige moeite het rituele gebed kon verrichten, ook als zijn geest helemaal door het schaakspel in beslag genomen was (*Shatranj* 1986: 19). Dat werpt geen gunstig licht op hem. Als men met zijn hoofd niet bij het gebed is, is het niet geldig. Maar aan deze Sha`bî was dan ook wel meer twijfelachtigs, getuige andere verhalen over hem in dezelfde tekst. Hij wedde bij het spel, en stak (dat was gebruik) een veer of een rietstengel in zijn baard telkens als hij inzette. Ook trof iemand hem een keer aan terwijl hij een bontpels droeg. Dat dat zo nadrukkelijk vermeld wordt van deze man, die allerlei dingen deed die in godsdienstig opzicht discutabel waren, laat zien dat het dragen van bont ook niet onomstreden was. De vermelding van Sha`bî's interesse in het schaakspel is hier onderdeel van het algemeen negatieve beeld dat van hem gegeven wordt (*Shatranj* 1986: *Ibidem*).

Onder de vromen die worden wordt opgevoerd om het schaakspel te steunen, is ook de bekende asceet Hasan al-Basrî, die in het midden van de achtste eeuw leefde. Hasan kwam langs een paar mensen die zaten te schaken en begon suggesties voor de volgende zetten te geven. Toen dezelfde Hasan naar zijn mening over het schaakspel werd gevraagd, antwoordde hij: "Er is niets tegen, zolang er maar niet bij gewed wordt, het niet van het gebed afhoudt en er geen eden bij worden gezworen" (*Shatranj* 1986: 17).

Tot nog toe hebben we vooral gunstige opinies vermeld, maar er zijn ook hele andere. Die vinden we niet in dit schaakboek, maar wel elders, zoals bijvoorbeeld: "Wie schaak speelt, is als iemand die de rituele wassing verricht met etter en varkensbloed en daarna het gebed verricht" (Wieber 1976: 152).

Schaken leidt af van belangrijker zaken

Dat het schaakspel -gespeeld om een inzet- elementen van het kansspel in zich heeft, is één grond voor bezwaren. Een andere grond, zo blijkt ook duidelijk uit Ibn Qayyim, is dat het schaakspel buitengewoon absorberend is, en daarom kan afhouden van belangrijker zaken, zoals het adequaat vervullen van de islamitische plichten. Het gaat daarbij vooral om het gebed, maar ook om andere dingen.

Deze visie komt duidelijk naar voren in een verhaal over de rechter `Abd Allâh al-`Anbarî. Die zag in het voorbijlopen hoe een van zijn vaste rechtbankgetuigen (*`udûl*) schaak zat te spelen. Hij wilde daarna diens getuigenis niet meer accepteren, ook al zei de man dat hij het schaakspel inmiddels had opgegeven. De rechter zei echter dat hij het getuigenis niet afwees vanwege het schaken op zichzelf, maar omdat het spel het hoofd van de man zozeer in beslag nam dat hij niet meer wist wat hij zei. In het algemeen, zei hij, accepteren rechters het getuigenis van schaakspelers wel degelijk (*Shatranj* 1986: 23). Het laatste wordt bevestigd door de mededeling (uit dezelfde bron) dat de beroemde jurist Shafi`î wel degelijk bereid was het getuigenis van schaakspelers te accepteren.

Er was dus zorg om de mate waarin het schaakspel mensen in zijn ban kon krijgen. Die zorg komt in veel berichten, ook uit de vroege islamitische tijd, naar voren. Een sterk voorbeeld: de mensen van Medina, zo wordt verteld, willen hun dochters niet uithuwelijken aan iemand die schaak speelt, want "het schaakspel is als een mede-echtgenote" (Wieber 1972: 201). In dezelfde lijn ligt de mededeling over een vrouw die echtscheiding vraagt op grond van het feit dat haar man voor niets anders aandacht heeft dan voor het schaakspel (Wieber 1972: 236).

Sommige uitspraken richten zich niet zozeer tegen het absorberende karakter van het schaakspel als wel tegen onbenullige vermaken (inclusief het schaken) in het algemeen: "Elk tijdverdrijf van de

gelovigen is ijdel, behalve het temmen van paarden, wedstrijden in het boogschieten en het liefdesspel met hun echtgenotes" (Wieber 1972: 153).

Kortom, een visie volgens welke schaken niet past bij iemand die zich met de werkelijk belangrijke zaken van het leven bezighoudt.

Soms krijgt men even de indruk dat in het moderne Cairo die opvatting nog net zo leeft. Op de achterpagina van een populair krantje (januari 1998) lezen we in de rubriek waar de *hot spots* van het Caireense uitgaansgebeuren worden besproken over het café van Hajj Lipton. Hajj Lipton (zo genoemd naar de Lipton thee die hij serveert) heeft een traditioneel straatcafé (koffie, thee en waterpijp) in het hartje van Cairo, dat plotseling populair is geworden bij de intellectuele élite. Hajj Lipton heeft besloten de status van zijn café niet alleen te verhogen door Lipton theezakjes te serveren in plaats van Egyptische thee, maar ook door de traditionele koffiehuis spelen uit te bannen. Dus geen schaak, triktrak of domino, want dat past niet bij echte heren. En, meldt de reporter, Hajj Lipton's gezicht straalt van trots als de mobiele telefoon van een van zijn klanten begint te piepen. Dat is het soort clientèle dat hij wenst! Niet van die mensen die in ouderwetse spelletjes opgaan, maar mensen die voeling hebben met wat er in de moderne wereld omgaat!

Figuratief element

Streng moslims maken tenslotte bezwaar tegen figuratieve voorstellingen van levende wezens. In de Koran komt een verbod op het afbeelden van levende wezens niet voor, maar er worden enkele uitspraken van de Profeet overgeleverd waarin deze zich negatief uitlaat over het afbeelden van dieren. De islamitische cultuur wijst in de praktijk het afbeelden van mensen en dieren zeker niet categorisch af -er zijn bewijzen genoeg van het tegendeel- maar de visie dat het ongeoorloofd is, heeft wel een grote invloed gehad. Ook in de discussie rond het schaakspel speelt dat een rol. Er worden een flink aantal berichten overgeleverd waarin lieden van onverdacht godsdienstige signatuur zich negatief uitlaten over het schaakspel omdat de stukken die erbij worden gebruikt herkenbare voorstellingen van levende wezens zijn. Als die vervangen worden door stukken met abstracte vormen, vervalt hun bezwaar.

Voorbeelden van die opvatting, verzameld door Sûlî, zijn ook in het *Kitâb ash-Shatranj* te vinden. Ene Qâsim ibn Muhammad (gest. 725) ziet mensen schaakspelen, "en sommige van de stukken waren figuren (*suwar*)." Hij merkt berispelend op dat het verboden is om Gods schepselen af te beelden, maar verbiedt het schaakspel zelf niet (*Shatranj* 1986: 13). De tekst geeft nog meer voorbeelden van belangrijke vroege moslims die een opmerking maken over de "beeldjes" (*tamâthîl*) waarmee het spel gespeeld wordt. Ter aanvulling merkt de tekst op dat pion, paard en loper (olifant) in de Umayyadentijd (661-750) nog herkenbare figuren waren, en de auteur (kennelijk Sûlî zelf) voegt daaraan toe dat hij vaak van dit soort schaakstukken heeft gezien, maar dat ze niet meer gebruikt worden, omdat alles van de Perzen al zo lang geleden is. Met "Perzen" bedoelt hij kennelijk het Sassanidenrijk, waaraan door de moslimse veroveringen in de eerste helft van de zevende eeuw een eind was gekomen.

Waar de opvattingen uiteindelijk op neerkomen, is dat het schaakspel geoorloofd is als er maar niet om een inzet wordt gespeeld, als er maar geen figuratieve stukken bij worden gebruikt, en als het maar niet interfereert met de godsdienstplichten.

III. VROUWEN SCHAAK^x

Uit wat hierboven werd verteld is al een paar keer gebleken dat schaken niet exclusief een tijdverdrijf voor heren was. Prinses Ibrîza, in de geschiedenis van `Umar an-Nu`mân, staat kennelijk niet alleen. Een vraag die men zou kunnen stellen, is of het voorkomen van vrouwen in schaakverhalen en (semi-) historische overleveringen nog een bijzondere functie heeft. Wordt het spel daardoor bijvoorbeeld in moreel opzicht extra discutabel? Of wordt de vrouw opgevoerd om een bepaald aspect van de rol van de man in het verhaal te benadrukken?

Laten we een aantal verhalen bekijken. Om te beginnen een aantal mededelingen die als historisch worden gepresenteerd, maar waarvan het historisch karakter op zijn best twijfelachtig is.

Semi-historische mededelingen

Veel van de mededelingen in dit genre gaan over belangrijke vorsten, en hebben ongetwijfeld een functie gehad in de beeldvorming over hen. Zo wordt van de kalief Mu`âwîya, die regeerde van 660/1-680 en die bekend stond als een slecht schaker, verteld dat hij een Indische slavine had die uitstekend speelde. Toen zij een andere schaakpartner nam, liet Mu`âwîya die in een kist stoppen en levend begraven (Wieber 1976: 60; 218-9).

Een positiever beeld komt naar voren in een verhaal over de kalief Harûn ar-Rashîd (786-809). Hij werd drie maal achter elkaar door een slavine verslagen. Als beloning vroeg en kreeg zij iemands vrijlating (Wieber 1972: 222).

Dat de absorberende macht van het spel risico's met zich meebrengt komt naar voren in een anecdote over de kalief Amîn (809-13). Hij was op het moment dat Bagdad dreigde te vallen zo verdiept in een schaakpartij met zijn concubine Kawthar, dat hij op de paniek van zijn hovelingen reageerde met: "Wacht even! Ik heb Kawthar bijna mat" (Wieber 1972: 224).

Over Amîn's broer, de kalief Ma'mûn, lezen we dat hij graag slavinnen om zich heen had die breed onderlegd waren in de elegante kunsten, waaronder het schaakspel. Een slavenhandelaar bood hem voor tweeduizend dinar een slavine aan die goed kon dichten, uitstekend klassiek Arabisch kende, een brede eruditie bezat, en bovendien kon schaken (Suyûtî 1986: 365). Dezelfde Ma'mûn bezat een slavine, `Arîb al-Ma'mûniyya, over wie een zegsman meedeelt:

Mijn vader zei tegen me, dat hij nooit een vrouw gezien had die `Arîb kon evenaren in schoonheid van gelaat, geestigheid, welbespraaktheid en gevatheid, of die beter kon schaken en triktrakken dan zij, en die meer goede eigenschappen in zich verenigde (Nuwayrî 1936: V, 95-6).

De kalief Muktafî (902-908) organiseerde een wedstrijd tussen de bekende geleerden Sûlî en Mâwardî, allebei goede schakers. Mâwardî schepte altijd op over zijn schaakprestaties, maar won de partij alleen dankzij de hulp van een slavine (Wieber 1972: 228). Een andere, voor Mâwardî nauwelijks minder negatieve versie van het verhaal vinden we bij Mas`ûdî (1864-77: VIII, 312). Daarin krijgt Mâwardî geen hulp, en is Sûlî de winnaar. Beide anecdotes horen duidelijk thuis in een anti-Mâwardî-

campagne.

Als we deze anecdotes bezien vanuit de vraag of ze een negatief beeld geven over schakende vrouwen, kunnen we constateren dat daar niets van blijkt. Het beeld dat naar voren komt is dat kennis van het schaakspel een elegante verworvenheid was zoals vele andere. Het stond op één lijn met - bijvoorbeeld - het bespelen van de luit, het kunnen reciteren van gedichten, en een beetje kunnen meepraten over geleerde zaken. Dat waren dingen die vrouwen, vooral slavinnen, ook leerden. Er is geen enkele aanwijzing dat goed schaakspelen iets was dat exclusief met mannen werd geassocieerd. Of er in de praktijk ook veel vrouwen waren die schaakten, is weer een andere vraag. De vrouwen die in dit soort vaardigheden waren getraind, vormden altijd maar een kleine groep.

Fictionele literatuur

Valt er misschien iets meer te zeggen over de rol die schakende vrouwen in de expliciet fictionele literatuur spelen? In de verhalencollectie van *1001-Nacht* komen vier verhalen voor, waarin geschaakt wordt. In drie gevallen is een van de spelers een vrouw, in het vierde geval is het een aap. Die aap is eigenlijk een mens, en bewijst dat door zijn knappe spel (Van Leeuwen 1993-9: I, 151). We zullen dit laatste verhaal hier niet verder bespreken.

Van de andere drie schaakepisodes is die uit de geschiedenis van Tawaddud waarschijnlijk het meest bekend. Tawaddud is het slavinetje dat een wonder blijkt te zijn van geleerdheid en van bekwaamheid in elegante vaardigheden zoals triktrak, schaken en het luitspel. Specialisten op alle terreinen meten zich met haar, en delven het onderspit. Ook de beste schaakmeester van het land mag zijn geluk beproeven. Tawaddud verslaat hem drie keer achter elkaar, waarbij zij de laatste keer een dame, een toren en een paard voorgeeft (Van Leeuwen 1993-9: VIII, 253-4). Ter illustratie van wat dat betekent: een schaker van klasse twee die speelt met iemand van de eerste klasse moet daarbij de pion voorkrijgen die aan de kant van de dame staat (de plaats van koning en dame bij de opstelling kon wisselen). Een speler van klasse vijf krijgt een toren voor (*Shatranj* 1986: 27).

Tawaddud laat al haar mannelijke tegenstanders smadelijk het onderspit delven, en neemt ze hun kleren af. Dat is overigens een in verhalen vaker voorkomend motief. Ze mag als beloning voor haar succes met haar geliefde aan het hof van de kalief blijven wonen.

Dan is er de schaakepisode in de geschiedenis van Zayn al-Mawâsif en Masrûr. De schone Zayn al-Mawâsif vraagt aan de verliefde Masrûr of hij schaak speelt. Ja, dat doet hij. Ze laat een spel komen "en kijk, het spel was van ebbenhout, ingelegd met ivoor. Het bord ervan was versierd met glanzend goud, en de stukken waren van parels en robijn" (zie noot 5). "Wil je rood of wit?" vraagt Zayn al-Mawâsif. "Neem jij maar rood," zegt hij, "want dat past beter bij je." Maar als zij zet, wordt hij zo gefascineerd door de schoonheid van haar vingertoppen dat hij direct mat gezet wordt. Om zijn aandacht te scherpen stelt hij voor tegen een inzet te spelen, en raakt zo uiteindelijk zijn hele bezit kwijt. Soms is hij zelfs zo in de war dat hij met haar stukken speelt in plaats van met zijne. Op haar verzoek maakt hij ook een lang gedicht op hun spel. Enkele regels daaruit:

Zo liet ik mijn witte troepen uitroeien,
omdat liefde mijn tranen deed vloeien.
Koning, toren, pion,
alles moest wijken, verslagen werd wit.

(Van Leeuwen 1993-9: XII, 372-375)

Masrûr's offers zijn uiteindelijk niet vergeefs: na vele wederwaardigheden trouwt hij met Zayn al-Mawâsif.

De derde episode, die van Sharkân en Ibrîza, werd aan het begin van dit artikel al besproken.

In deze episodes is wel een patroon te ontdekken. In alledrie de gevallen gaat het om een krachtmeting, en het sekseverschil tussen de wedstrijdpartners voegt daar een element van extra spanning aan toe. In alle drie de gevallen wint de vrouw. Hoe het verhaal uiteindelijk afloopt, is daarbij van ondergeschikt belang. Het motief van de tweekamp tussen man en vrouw staat in dit verband centraal.

In de verhaalliteratuur (niet alleen de Arabische) komen allerlei vormen van deze strijd tussen de seksen voor. Hij kan uitgevochten worden op intellectueel gebied, met raadsels, met gedichten, met de wapens, met het spel, of met een combinatie van deze dingen.

Het kan daarbij gaan om suprematie in de liefde, maar ook om andere dingen. Zayn al-Mawâsif houdt de verliefde Masrûr een tijdlang op afstand. Tawaddud gaat een intellectuele competitie aan. In de geschiedenis van Ibrîza en Sharkân is de schaakwedstrijd opgenomen in de bredere thematiek van het 'warrior woman'-motief, dat in de Arabische literatuur zeer verspreid is (Kruk 1994). Bij dat laatste ligt de krachtmeting tussen man en vrouw meestal op het terrein van de 'ridderlijke vaardigheden': de strijd te paard, of te voet, met verschillende wapens, of het ongewapend worstelen. Een vast thema is daarbij dat de minnaar verliest omdat hij wordt afgeleid door de schoonheid van de vrouw, net zoals dat gebeurt bij het hier beschreven schaakspel.

De geschiedenis van Ibrîza en Sharkân weerspiegelt in een aantal opzichten de rol die het schaakspel gaandeweg was gaan spelen in de middeleeuwse Arabische cultuur. We zagen het ook in Ibn Qayyim's traktaat. Het schaakspel is een officieus onderdeel geworden van de *furûsiyya*, de riddervaardigheden. Bij uitstek een spel voor heren dus, maar -althans in de literatuur- ook voor dames.

En als we kijken naar de algemene teneur? Dan is, ondanks de bezwaren van strenge theologen, het schaken een spel voor ieder die voldoende ontwikkeling heeft genoten. Iedereen mag het spelen; heren, maar ook dames. Als ze daardoor maar niet vergeten te bidden.

BIBLIOGRAFIE

Alf Layla. 1252 H/1836. *Alf Layla wa-Layla*. 2 dln. Bulâq.

Damîrî, ad-. 1956. *Hayât al-hayawân al-kubrâ*. 2 dln. Cairo.

- Falk, Toby (red.). 1985. *Treasures of Islam*. Genève. 1985. P. 86, no. 55. Uit Shâh Tahmasp's *Shâhnâme*, f. 341v.
- Golombek, Harry. 1976. *A History of Chess*. Londen.
- Husrî, Ibr. b. `Alî al-. 1969/1389. *Zahr al-âdâb wa-thamr al-albâb*. 2e, verbeterde druk. Ed. `Alî M. al-Bajawî. 2 dln. Cairo.
- Ibn Jubayr. 1907. *The Travels of Ibn Jubayr*. Ed. W. Wright. Leiden-Londen.
- Ibn Khaldûn. 1958. F. Rosenthal (vert.), *The Muqaddima of Ibn Khaldûn*. 3 delen. Londen.
- Ibn Qayyim al-Jawziyya. 1414/1994. *Al-Furûsiyya*. Ed. `Izzat al-`Attâr al-Husaynî. Cairo.
- Ibn Sînâ. 1390/1970. *Ash-Shifâ'. At-Tabî`iyât 8: Al-Hayawân*. Ed. `Abdalhalîm Muntasir, Sa`îd Zâyid, `Abdallah Ismâ`îl. Voorwoord van Ibrâhîm Madhkûr. Cairo.
- Jâhiz, `Amr ibn Bahr al-. 1950. *Kitâb al-Hayawân*. 7 dln. Cairo.
- Jones, W. 1790. "On the Indian Game of Chess"., *Asiatic Researches*, London 1790, 159-65.
- Kruk, Remke. 1994. "Warrior women in Arabic popular romance: Qannâsa bint Muzâhim and other valiant ladies". Deel I: *Journal of Arabic Literature* XXIV, 1993, 3, pp. 213-30. Deel II: id. XXV, 1994, 1, pp. 16-33.
- Kruk, Remke. 2000. "Een dame, een paard en een toren vóór"/"A lead of queen, knight and rook". In: Henriëtte Reerink (ed.), *Dame aan zet; Queen's move*. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 2000. Pp. 13-34. (Catalogus tentoonstelling "Dame aan zet", Koninklijke Bibliotheek, 28 augustus-17 november 2000).
- Kruk, Remke. "Of Rukhs and Rooks, Camels and Castles". *Oriens* 36 (2001). 288-98.
- Leeuwen, Richard van. (vert.). 1993-99. *De vertellingen van 1001 Nacht*. 14 dln. Amsterdam.
- MacDonell, A.A. 1898. "The origin and early history of chess". *Journal of the Royal Asiatic Society* 30, 1898, pp. 117-48.
- Mâlik ibn Anas. 1951. *Al-Muwatta'*. 2 dln. Cairo.
- Marwazî, Sharaf az-Zamân al-. *Kitâb al-Hayawân*. Gebruikt handschrift: Los Angeles, UCLA, Ar. 52.
- Mas`ûdî, al-. 1861-77. C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille (ed. en vert.) Maçoudi, *Les Prairies d'Or*. 9 vols. Parijs.
- Murray, H.J.R. 1913. *A History of Chess*. Oxford.
- Nuwayrî, Shihâb ad-Dîn Ahmad al-. 1923-/1342-. *Nihâyat al-arab fî funûn al-adab*. Cairo.

Qûsî, `Afiya al-. 1985. *Al-muslimûna wa-sh-shatranj. Dirâsa ta`rîkhîya*. Cairo.

Rosenthal, F. 1975. *Gambling in Islam*. Leiden.

Salîm, `Amr `Abd al-Mun`im, en Fulayfil, Hasan Zakariyyâ Fulayfil (red.). s.a. Ibn Taymiyya, *Hukm al-islâm fî n-nard wa-sh-shatranj*. Alexandrië.

Shatranj. 1986. *Kitâb ash-shatranj mimmâ allafahu l-`Adlî wa-s-Sûlî wa-ghayrumâ* (Book on Chess: Kitâb al-Shatranj. Selected (sic) texts from al-`Adlî, Abû Bakr al-Sûlî and others). Frankfurt a/M. -*Publications of the Institute for the History of Arabic-Islamic Science*. Ed. F. Sezgin. *Series C: Facsimile Editions*. Deel 34. -Facsimile editie van MS. Süleymaniye Library, Lala Ismail Collection 560. Het handschrift bestaat uit 142 ff. en is gedateerd 535 H/1140. De tekst is in grote trekken dezelfde als die uit een handschrift uit Manchester (Rylands 766 (86)).

Suyûtî, Jalâl ad-Dîn as-. 1406/1986. *Ta`rîkh al-khulafâ' wa-umarâ' al-mu'minîn*. Beirut.

Tha`âlibî, `Abd al-Malik ibn Muhammad ath- 1375-77H/1956-57. *Yafîmat ad-dahr*. 4 dln. Cairo.

Wieber, Reinhard. 1972. *Das Schachspiel in der arabischen Literatur von den Anfängen bis zur zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts*. Walldorf-Hessen. *Beiträge zur Sprach-und Kulturgeschichte des Orients* 22.

Noten

- i. Ik wil graag mijn collega's Dr. G.J. van Gelder en Dr. R. van Leeuwen danken voor hun nuttige suggesties met betrekking tot een aantal in dit artikel behandelde punten.
- ii. Jaartallen worden gegeven volgens de christelijke jaartelling, tenzij er een H (voor "Hijrî) aan het jaartal is toegevoegd.
- iii. Een gedetailleerde inhoudsopgave geeft Wieber (1972: 13-6).
- iv. Wieber (1972: 154) voegt hier toe: "Aan beiden had hij heel wat te tillen". Ik kan dit niet terugvinden in het Arabisch.
- v. Van Leeuwen 1997: XII, 372 vertaalt, kennelijk met een houten bord in gedachten: "Er werd een spel voor hen neergezet van ebbenhout met velden van ivoor en glanzend goud. De stukken waren gemaakt van parels en robijn".
- vi. Geciteerd, met nog andere schaakverzen, in Tha`âlibî 1956: II, 138.
- vii. Gedateerd 1446. Zie over het handschrift Wieber 1972: 29 no. 5. Hij geeft geen nadere tijdsaanduiding over de tekst zelf.

viii. Volledige beschrijving van het dier, Marwazî ff. 150b-151a: "De *rukḥ*. Men zegt dat dat een dier is dat eruit ziet als een kameel. Hij heeft twee bulten, en slagstanden. Men moet oppassen voor alle delen van zijn lichaam: zijn vlees, zijn bloed, zijn spuug en zijn mest. Geen dier kan hem voorbij als hij het in het oog krijgt, want hij kan sneller lopen dan de wind en haalt alle andere dieren in. Als een dier dat voor hem op de vlucht is in een hoge boom klimt of op een andere hoge plek waar hij niet bij kan, gaat hij tegenover die plek staan en spreidt zijn staart uit zodat die de vorm van een grote schep heeft. Dan piest hij daarin en gooit zijn urine naar het dier dat hij achtervolgt. Zijn staart is vliesachtig, zodat hij goed kan worden uitgespreid en iets kan vasthouden. Als het gevluchte dier dan [enkele letters onleesbaar] naar beneden komt poept hij erop. Als zijn urine of zijn poep op een dier komen, gaat het dood. De *rukḥ* in het schaakspel is naar hem genoemd, omdat hij alle andere stukken de baas is."

ix. Wieber 1976: 206-7; Rosenthal 1975: 37-40.

x. Een deel van het hier gebruikte materiaal is ook verwerkt in Kruk 2000.